

ארכיאולוגיה לעזרת ההיסטוריה: ארץ ישראל העבאסית על־פי הממצא החומרי*

חגית נול

בניגוד לדיסציפלינות מדעיות אחרות, שהיסטוריונים מרבים להיעזר בהן בשנים האחרונות, נותרה הארכיאולוגיה עד עתה בשולי המחקר ההיסטורי. מאמר זה מבקש להציג, לפיכך, את תרומתה הייחודית והחשובה של הארכיאולוגיה לחקר ההיסטוריה של המזרח התיכון הקדום, וזאת באמצעות דיון מחודש בסוגיית ה'שקיעה' של ארץ ישראל בתקופה העבאסית (750–868). המאמר בוחן ממצאים ארכיאולוגיים משלוש ערים מהתקופה הנדונה – רמלה, קיסריה ובית שאן (בִּיסָאן) – ומסכם את המידע הארכיאולוגי ואף את המידע ממקורות טקסטואליים שנאסף אודותיהן. שתי מסקנות עולות ממאמר זה: האחת, אמפירית-היסטורית, הנה שהמרכז העירוני בארץ ישראל המשיך להתקיים בתקופה זו ושלא חלה שקיעה גורפת בכל האזור. בכך המאמר מערער על ההנחה המקובלת עד לא מכבר בדבר שקיעתה של ארץ ישראל בתקופה העבאסית, ומחזק טענות מחקר מהשנים האחרונות. השנייה, המתודולוגית-תאורטית, הנה שהממצא החומרי מסוגל 'לעבות', לבקר ולעתים אף לייצר את הנראטיב ההיסטורי של אתר, אזור או תקופה, ולכן מתפקידו של ההיסטוריון להכיר דיסציפלינה זו ולהשתמש בה.

* מאמר זה מבוסס על עבודת פרסמינריון, שהוגשה במסגרת הקורס 'סוגיות בהיסטוריה עבאסית' בהנחיית נמרוד הורביץ למחלקה ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. אני מודה עמוקות לנמרוד הורביץ, ליובל יקותיאל, לעידו שחר ולשאר חברי המערכת, וכן לארכיאולוגים רבים וטובים, על ההארות, ההערות ו(מדי פעם) הגערות.

מבוא

כל היסטוריון מעוניין לספר את ההיסטוריה באופן המלא ביותר. לשם כך עליו לברר תחילה שתי שאלות: האם המקורות שבידיו כוללים מידע מספיק על-אודות התופעה ההיסטורית שהוא מבקש לתאר, והאם המידע שיש במקורות הללו הוא אמין. מאז ימי אסכולת ה-Annales גייס המחקר ההיסטורי מתודות שונות והשתמש בדיסציפלינות שונות כדי לענות על השאלות הללו וכדי להביא את התמונה ההיסטורית הרחבה ביותר, באופן הביקורתי ביותר. במחקר ההיסטורי של המזרח התיכון, שבו אעסוק במאמר זה, גויסו לעזרה, בין היתר, האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה, הגיאוגרפיה והבלשנות. אולם מפתיע לגלות, שהארכיאולוגיה, על-אף הוותק האקדמי שלה, נדחקה לשוליים בחקר המזרח התיכון וכמעט שלא נעשה בה שימוש.

במאמר זה אטען, כי המעמד השולי של הארכיאולוגיה בתחום לימודי המזרח התיכון איננו מוצדק, שכן זוהי מתודה העשויה לתמוך בחקר ההיסטוריה ביותר מרובד אחד. העדות הארכיאולוגית יכולה לשפוך אור על אירועים היסטוריים ספציפיים, כדוגמת רעידות אדמה, שרפות וכיבושים מזה, או מפעלי בנייה (חומות סביב ערים, בנייני ציבור, מערכות מים וביוב וכדומה) מזה. המחקר הארכיאולוגי מסוגל להשלים מידע היסטורי על-אודות קבוצות אוכלוסייה שונות, ובמיוחד על קבוצות ללא טקסט או מעוטות טקסט, לאשש עדויות היסטוריות קיימות או להביא לביקורת עליהן. מלבד אלה עשויה העדות הארכיאולוגית לספק מידע רב מאוד על חיי היומיום באתר שאותו חוקרים. הנחת המוצא המקובלת כיום בארכיאולוגיה היא, שאפשר לפרש ממצאים חומריים בחפירה ולהסיק מהם על דפוסי התנהגות אנושיים שונים, כגון ארגון חברתי, מבנה יישובי וקשרים פוליטיים, כלכליים ותרבותיים (Trigger 1989: 362–363).

כדי להמחיש את יכולתה של העדות הארכיאולוגית לתמוך בעדות הכתובה, או לבקר אותה, אבחן את תרומת הארכיאולוגיה לחקר ארץ ישראל בתקופה העבאסית (750–868 לספה"ג).¹ העבאסים הכריזו על עצמם כעל שליטי האימפריה המוסלמית

1 הגדרת גבולותיה הגיאוגרפיים של 'ארץ ישראל' היא סוגיה פוליטית רגישה ודינמית, שיש לה היסטוריה לא קצרה. במאמר זה 'ארץ ישראל' היא היחידה הגיאוגרפית הממוקמת בין הירדן ממזרח ובין הים התיכון ממערב (הגדרה מדויקת של גבולותיה הצפוניים והדרומיים של הארץ אינה רלוונטית כאן). בתקופה העבאסית השתייכה ארץ ישראל מבחינה מנהלית ל'בִּלַּאד אל-שאם'. תת-חלוקה נוספת שהיתה קיימת אז ככל הנראה היתה החלוקה לנפות שונות: דרום הארץ היה שייך לג'נד אל-פלסטין וצפונה לג'נד אל-אֶרְדֵּן (Salibi 1977: 23). עם זאת טוען אלעד, שיתכן שחלוקה זו היא מאוחרת או מוקדמת יותר, שכן אין עדויות שהיא אמנם התקיימה בתקופה העבאסית (אלעד 1978).

בשנת 750 לספ"ה, לאחר שהדיחו את האמירים מהשלטון וטבחו בהם (Salibi 1977: 75; Ettinghausen and Grabar 1987: 33). בשנת 762 ייסד הח'ליף העבאסי השני, אל-מנסור, את עיר הבירה בגדאד, וזו החליפה את הבירה הקודמת, דמשק (Salibi 1977: 33). על-פי כאהן, היו ימי העבאסים תקופת הפריחה של 'התרבות הערבית-המוסלמית', אשר החלה אמנם בבִּסְרָה אך התגבשה בחצר העבאסית בבגדאד. בתרבות זו פרחו השירה והספרות, נכתבו ספרי היסטוריה, נעשה מפעל בלשני של איחוד הדקדוק הערבי ונעשה מפעל תרגום גדול מיצירות התרבות היוונית לערבית (כאהן 1995: 152–168). בשנת 868 נשלח אחמד אבן טולון, מפקד תורכי בצבא העבאסים, לדכא מרד במצרים, ולאחר ניצחונו על המורדים הכריז על עצמו כעל שליט האזור של מצרים, ארץ ישראל וסוריה (Salibi 1977: 43). בכך באה לסיומה 'התקופה העבאסית' בארץ ישראל והחלה 'התקופה הטולונית'. בשאר העולם המוסלמי נמשך שלטון העבאסים באופן רשמי עד פלישת המונגולים ב-1258, אך יש טוענים כי השפעתם התרבותית היתה קיימת עד שנת 950 (Ettinghausen and Grabar 1987: 75).

התקופה העבאסית בארץ ישראל היא אחד מאותם חללים היסטוריים, שהמידע עליהם מועט ואף העניין בהם אינו רב. טקסטים בני התקופה מספקים תמונה חלקית בלבד על היסטוריית ארץ ישראל, הן מפני שהם מעטים והן מפני שעיקרם כרוניקות ואזכורים שונים שאפשר לדלות מהם מידע מועט על מושלים מקומיים ועל אנשי דת, ובעיקר על מרידות ופגעים אחרים (גיל 1983: 231–253; Salibi 1977: 35–46). גם המחקר הארכיאולוגי של תקופה זו דל: עד היום נחפרו בארץ ישראל אתרים מעטים בלבד מתקופה זו יחסית לאתרים מתקופות מוקדמות יותר. על אחדים מהם פורסמו דוחות חפירה וברבים מהם התארוך רחב למדי.

על-אף (ואולי בגלל) מיעוט המידע על-אודות ארץ ישראל בתקופה העבאסית, שררה עד לפני שנים מעטות הסכמה כללית בקרב החוקרים, כי האזור סבל בתקופה זו משקיעה פוליטית, כלכלית וחברתית. משה שרון מצא, כי העבאסים הזניחו את ארץ ישראל הן במסגרת פעילותם המכוונת כנגד תומכי האמירים והן בשל התנוונות השלטון (שרון 1976: 17; שרון 1986). בהתבססו על ההיסטוריון אל-בִּלַּאדִ'רִי, הוא טוען, כי השלטון לא השקיע בהגנה על האזורים החקלאיים ולא תחזק את מפעלי ההשקיה ולכן נטשה האוכלוסייה הכפרית את האזור (שרון 1976: 24; שרון 1995).

העברת עיר הבירה לבגדאד הפכה את ארץ ישראל וסוריה לפרובינציות מבחינה מנהלית פוליטית וגם מבחינה כלכלית וחברתית. ערים שבתקופה האמיתית היו מרכזיות באזור, ולכן חיוניות למסחר, איבדו את חשיבותן ואת כוחן הכלכלי (Salibi 1977: 33–34). סיבה נוספת לשקיעת האזור היתה יציאתם של השבטים הערביים המקומיים מהזירה הפוליטית המרכזית (גיל 1983: 231; שרון 1995), או השילוב

בין התרחקות מרכז השלטון ובין מרידות השבטים, שערערו את ביטחון התושבים האחרים (Grabar 1964). הארכיאולוג סאוואר (Sauer) מסכים עם ההיסטוריונים ומוצא סימוכין לשקיעת האזור גם בממצאים החומריים של ישובי עבר הירדן. לטענתו, בסוף התקופה האמית ננטשו ישובים אלה גם בשל הסיבות שהוזכרו לעיל וגם בשל רעידת האדמה הגדולה שפקדה את האזור בשנת 749² (Sauer 1982). בעיני ההיסטוריונים, מיעוט הטקסטים בני התקופה הוא כשלעצמו עדות לשקיעת האזור (אלעד 1978: 164).

משנות השמונים ואילך החלו חוקרים להציג נתונים, שמהם עלה כי ארץ ישראל לא שקעה בתקופה העבאסית – לא פוליטית ולא כלכלית. זיאדה (Ziadeh) טוען, כי ארץ ישראל וסוריה ייצאו בתקופה זו לשאר האימפריה כותנה ותירס. עוד הוא אומר, כי האוכלוסייה בערים גדלה, והתהליך הזה הוביל לשיקום ערים ישנות ולהקמת ערים חדשות. לטענתו, רוב הערים באימפריה היו מרכזיות בזמן מן הזמנים – אם כערי בירה, אם כמרכזים מסחריים ואם כמרכזי לימוד (Ziadeh 1996: 191). טענותיו של זיאדה עשויות להעיד על חשיבותה של ארץ ישראל גם בתקופה הנדונה, אך נראה כי מקורותיו מאוחרים. עם זאת מספרים מקורות אחרים על אנשי דת רבים שנולדו בארץ ישראל או התיישבו בעריה בתקופה זו (אלעד 1978; גיל 1983: 240–241). בטקסטים מן התקופה נזכרים כמה מבנים שהשלטון הקים, למשל ברמלה או באשקלון, או שיקם, למשל בירושלים (פרנקל 1990; Ettinhausen and Grabar 1987: 82). כן מוזכרות בטקסטים הללו הדרכים שעברו בין ארץ ישראל לסוריה (פרנקל 1990; Ziadeh 1996). כלומר, השלטון העבאסי המשיך להשקיע בארץ ישראל. אלעד מוסיף, כי האזכורים הרבים (יחסית למיעוט הטקסטים) של בניית ביצורים ושל הקצאת חילות מצב לאזורי הספר הגובלים באימפריה הביזנטית מעידים על כך שהח'ליפים העבאסים השקיעו גם בפרובינציות. הוא משער, שכוחות מסוג זה נכחו גם בספר של ארץ ישראל (אלעד 1978: 164). הארכיאולוג ויטקומב (Whitcomb 2000), שחפר בדרום עבר הירדן ובמרכזה, טוען שעל-אף המעבר של מערכות המנהל והמשפט לבגדאד המשיכה ארץ ישראל להיות מרכז כלכלי חזק. עם זאת הוא גורס, כי חל שינוי במערכת הפטרונות באזור (Whitcomb 1995), והוא מסכים עם וולמסלי (Whitcomb 1992), כי במהלך המאה התשיעית החל תהליך של צמצום ההתיישבות באזור (Whitcomb 2001).

אלה אפוא הטיעונים המרכזיים של התפישה החדשה: ראשית, כלכלת ארץ ישראל לא נפגעה בתקופה העבאסית, ואולי אף התחזקה, על-אף התרחקות המרכז

2 חוקרים שונים מתארכים את רעידת האדמה למועדים שונים בין השנים 747–749 (צפריד ופרסטר 1992; גיל 1994; אלעד 1998: 21; חדד 1998; Zeyadeh 1991). לא אכנס לדיון בעניין זה, ואשתמש בתאריך 749 לשם נוחות בלבד.

השלטוני. שנית, דגם הישוב השתנה אמנם בתקופה זו, אך הסיבה לכך לא ברורה. שלישית, מבחינה פוליטית השקיע השלטון בערי הספר וכנראה גם בדרכים. רביעית, בחלק מערי ארץ ישראל התקיימה פעילות לימוד דתית, העשויה להעיד על חשיבותן. חמישית, הטקסטים מהתקופה מעטים, ולכן יש לגלות ספקנות בפירושם.

מטרתו של מאמר זה תהיה אפוא לבחון את העדות הארכיאולוגית מארץ ישראל בתקופה העבאסית ולנסות להשיב באמצעותה על שאלות הקשורות בסוגיית השקיעה הגדונה. האם אפשר לאפיין את דפוסי החיים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים בארץ ישראל בתקופה זו מתוך הסתמכות על הממצאים הארכיאולוגיים? לאילו שינויים, אם בכלל, הביאו חילופי השלטון בין האמיים לעבאסים? כיצד, אם בכלל, השפיעה העברת הבירה מדמשק הקרובה לבגדאד הרחוקה? האם הייתה למרכז התרבותי בחצר העבאסית השפעה על הפרובינצייה ארץ ישראל? ולבסוף, האם יש לתאר את מצב הכלכלה ורווחת התושבים במושגים של 'שקיעה' או של 'עלייה' יחסית לתקופות אחרות? אנסה להשיב על שאלות אלו באמצעות מבט ממוקד על שלוש ערים, או על שלושה אתרים ארכיאולוגיים. טענתי היא, כי הממצא הארכיאולוגי הקיים באתרים אלה עשיר בהרבה מהמקורות הטקסטואליים, וכי התפישת המערערת על טענת השקיעה בתקופה העבאסית מקבלת ממנו חיזוק ניכר.

רמלה, קיסריה ובית-שאן

בין האתרים הלא-רבים שנערכו בהם חפירות ארכיאולוגיות בהיקפים שונים בולטות הערים רמלה, בירת ג'נד אל-פלסטין; קיסריה, עיר חוף ובעבר בירת הפרובינציה הביזנטית, השייכת אף היא לג'נד אל-פלסטין; ובית-שאן (בִּיֶּסְאן), לשעבר סקיתופוליס הרומית, השייכת לג'נד אל-ארדן. כל השלוש הן ערים שנוסדו עוד לפני התקופה העבאסית. אנסה לבחון איזה מידע על האתר נותנים לנו המקורות הכתובים ואיזה מידע נותן לנו המחקר הארכיאולוגי. התרבות החומרית תיבחן בשלוש קטגוריות של ממצאים ארכיאולוגיים: קרמיקה, זכוכית וארכיטקטורה. הקרמיקה היא הממצא הנפוץ ביותר שמוצאים באתר ארכיאולוגי בן התקופה. היא מאפשרת לתארך את התקופה, מצביעה על קשר עם אתרים אחרים, מעידה על חיי היומיום באמצעות שימושיה השונים ואופן עשייתה ונותנת ביטוי למעמד הכלכלי של משתמשיה, לפערים חברתיים ולתפישות אמנותיות. תעשיית הקרמיקה מלמדת על כלכלת הישוב ועל הטכנולוגיות שהיו בשימוש בו. הזכוכית מייצגת טכנולוגיה

יוקרתית יותר, אך היא נותנת מידע דומה. הארכיטקטורה פירושה תכנון העיר, מערכות המים שלה, מבנה בתי המגורים והמתקנים השונים שבה ומבנה המסגדים ומבני הציבור האחרים. מכל אלה אפשר ללמוד על הארגון הפוליטי של הישוב, על הקשרים החברתיים בתוך המשפחה ובין משפחות, על כלכלת התושבים, על חיי היומיום שלהם, על התפישות האסתטיות והדתיות של בני החברה ועל הקשר בין דת למדינה. בסקירה זו התעלמתי במתכוון ממטבעות התקופה המעטים שנמצאו באתרים, שהם עניין לדיון בפני עצמו. לא ברור, האם מיעוט המטבעות באתרים הוא מקרי, או שבאמת היו מעטים בתקופה זו, ובמקרה זה טעון הדבר הסבר.

האתר הארכיאולוגי של קיסריה הוא היחיד שפורסם עליו דו"ח חפירה מלא. הסטרטיגרפיה של האתר מייצגת את התקופה המוסלמית המוקדמת ומתחלקת לשש שכבות: אמיית; עבאסית; טולונית ואיחשידיית; פאטמית מוקדמת; פאטמית תיכונה; ופאטמית מאוחרת (רבן 1994, 1996). חשיבותה של החלוקה הזאת היא קודם כל בכך שיש כאן חידוש בממצא הארכיאולוגי המוסלמי בארץ. חלוקה זו מאפשרת להבחין ולהשוות בין הממצאים החומריים מן התקופות השונות בארץ ישראל. בית-שאן אמנם נחפרה בידי משלחות אחדות, אך עדיין לא פורסם דו"ח סופי על החפירות. עד היום ראו אור רק פרסומים פופולריים של חופרי האתר, צפריר ופרסטר, ומכאן, שעדיין אין מידע על שיטות החפירה, על כל ממצאיה (כולל הקרמיקה) ועל החלוקה הסטרטיגרפית שלה. אשר לאתר רמלה, הוא שוכן בתוך העיר המודרנית ולכן נערכו בו רק חפירות הצלה. חפירות אלו הן קטנות בדרך כלל ומטרתן אינה מדעית. לכן, חשיבותן למחקר ומסקנותיהן (כמו במקרה זה) מוגבלות.

מקורות טקסטואליים

מעטים הטקסטים בני התקופה שנמצאו ברמלה, בבית-שאן ובקיסריה, או שמספרים על-אודותיהן. אולם גם טקסטים מעטים אלה אינם מעידים על שקיעתן של הערים הללו. שני מקורות מספרים לנו על-אודות רמלה. הראשון הוא כתובת החרוטה בטיח של 'ברכת הקשתות' ('בִּרְכַּת אֶל-עֲנָזָה'), שעל-פיה נבנה המבנה בשנת 789, ימי הח'ליף הארון אל-רשיד (שרון 1986). המקור השני הוא ההיסטוריון אל-בלאד'רי (מת 869), המספר כי רמלה נבנתה בימי הח'ליף האַמִּי סְלִימָאן (715–717) באזור החולות שמדרום ללוד, כדי לשמש עיר בירה. העיר תוכננה בקפידה והושקעו משאבים בתשתיתה ובכלכלתה, כגון מרכז תעשייתי לצביעת עורות. כדי לפתור את בעיית המים השקיעו הן האַמִּיים והן העבאסים במערכת תעלות ובורות (שם). העבאסים השקיעו במערכת המים עד ימיו של הח'ליף אל-מַעְתַּם, אשר הטיל מסים קבועים על החקלאים לשם החזקתה השוטפת (Le Strange 1890: 340).

בבית-שאן נמצאו 'הכתובת הלא-ידועה' שפרסם עמיקם אלעד (אולי בת התקופה), וכן טקסטים מאוחרים של יעקובי (כתב ככל הנראה בין השנים 874–891) ושל מקדסי (נולד 945). אלעד (1998: 10) טוען, כי אחת הבעיות של קריאת הטקסטים מבִּיֶסָאן היא שמה, שכן קיימת בִּיֶסָאן נוספת, בחג'אז, ונראה שהיו ערים נוספות בעלות אותו שם, וההיסטוריונים נוטים לבלבל ביניהן. הכתובת שהוא פרסם מעידה על מפעל בנייה כלשהו שעליו הורה "האמיר עבדאללה בן עלי. [...] האחראי לבנייה הוא זיאד בן אבי אל-יֶרֶד, העאמל [=הפקיד] שלו ב[חודש] ד' אל-קַעֲדָה, שנת חמש ושלוש[ים ומאה]", כלומר מאי־יוני 753 (אלעד 1998: 10).

על קיסריה לא נמצאה כל עדות כתובה בת התקופה. ב־891, מעט מאוחר יותר, כתב יעקובי, שקיסריה יושבת על החוף ומהווה אחד המקומות החזקים ביותר בפלסטין (Le Strange 1890: 474). אלעד ושילר מספרים, ללא ציון המקורות וזמנם, שהמלומדים המוסלמים שהתיישבו בערי החוף שיבחו ערים אלו והבטיחו למי שיתיישב בהן הטבות שונות. עם זאת, לדעתם, "עם הכיבוש המוסלמי איבדה קיסריה את מעמדה כבירת מחוז פלסטינה־פרימה ועיר החוף החשובה ביותר בארץ ישראל" (אלעד ושילר 1981: 52).

אנו רואים אפוא, כי המקורות הטקסטואליים מהתקופה על שלוש ערים אלו מעטים, תכניהם דלים ואף תארוכם לא תמיד ודאי.

קרמיקה

הקרמיקה הנאספת באתר חשובה ביותר למחקר, שכן היא מצויה בדרך כלל בשפע והיא מאפשרת ברוב המקרים לזהות על סמך מיון טיפולוגי את התקופה שבה נוצרה ואת הקבוצה התרבותית שיצרה אותה. הטיפולוגיה, או תורת הטיפוסים, היא שיטה למיון חפצים, מבנים או צורות לטיפוסים אופייניים על־פי קריטריונים שונים (רייך 1995: 80–83, 226). לאחר שמתארכים את השכבות שבהן נמצאו טיפוסים הקרמיקה הם משמשים אמצעי תארוך בפני עצמם. על־ידי בחינת צורות העיבוד השונות של הקרמיקה אפשר לזהות הבדלים תרבותיים בין אזורים ובין ישובים, ואפשר ללמוד מכך, לדוגמה, על הקשרים שהיו בין ישובי ארץ ישראל לבין ישובי עבר הירדן או אזורים אחרים באימפריה העבאסית, על מסורות מקומיות ועל מקורות השפעה שונים. בדרך זו אפשר לחקור גם את דגמי הישוב באזורים שונים, למשל, את התרחבותם או הצטמצמותם של אתרים. באמצעות הקרמיקה אפשר להבחין גם בשונות בתוך הישוב – בין מרחבים שונים באתר, כגון אזורי תעשייה, מבני ציבור דתיים בעלי כלים מיוחדים, בתי עשירים לעומת בתי עניים וכדומה (במחקר זה לא נעשתה הבחנה כזאת), ובין שכבות שונות בתוך האתר או במרחב מסוים בתוכו. מחקר יסודי על קרמיקת בית-שאן, לדוגמה, היה עשוי להצביע על ההבדלים

המקומיים בין הקרמיקה שלפני רעידת האדמה (כלומר, של התקופה האַמיית) לבין זו שאחריה (כלומר, של התקופה העבאסית) ובכך לתרום רבות לדיון זה. המגוון הרב של טיפוסים הקרמיקה, שנמצאו בתוך האתרים, עשוי להצביע על רווחתם הכלכלית של תושביהם, ולדעתי, הוא מרמז על תחילתה של פריחה תרבותית ברחבי האימפריה העבאסית, במרכז ובפרובינציה כאחד. מחקר נוסף עשוי לבחון באמצעות הקרמיקה את התפישות האמנותיות של התקופה.

באתרים שנחפרו בעבר הירדן השתנתה עם הזמן הגדרת הקרמיקה העבאסית ואיתה השתנתה גם הפרשנות לשקיעה העבאסית. ארכיאולוגים שחפרו באזור בעבר הגדירו את הקרמיקה מן התקופה העבאסית שנמצאה שם כקרמיקה 'סַמְרית' (Samarra) בלבד, ואת הקרמיקה המוקדמת יותר הגדירו כאַמיית או ביזנטית (Whitcomb 1995: 493). ויטקומב וולמסלי טוענים, כי ארכיאולוגים אלה שגו בקריאת הקרמיקה והשכבות שנחשפו בעבר הירדן: מצד אחד, חלק ממה שהגדירו כקרמיקה אַמיית היה כבר קרמיקה עבאסית (Walmsley 1992; Whitcomb 1995, 2001). מצד שני, הקרמיקה המזוגת ה'סַמְרית', שאותה חשבו לעבאסית ושחיפשו אחריה בשכבות עבאסיות, היא למעשה מאוחרת יותר (Whitcomb 1989). לכן, בחלק מהמקרים, גם התארוך של האתרים על-פי הקרמיקה היה לא מדויק (Whitcomb 1995: 493). סמית' (Smith) תיארך את התקופה העבאסית באופן כללי למדי לשנים 1100–750 (Smith 1973: 237), וסאוואר צמצם מעט את התארוך לשנים 969–750 (Sauer 1982). ויטקומב לעומתם נצמד לחלוקת הזמנים הפוליטית ומתארך תקופה זו לשנים 900–750 (Whitcomb 1995).

מסתבר אפוא, כי לא פעם אין השינויים בממצאים החומריים תואמים את חלוקת התקופות ההיסטוריות-פוליטיות. אולם אין להסיק מכך שהתיקוף ההיסטורי שגוי, שכן סביר שהתושבים המשיכו לקיים את אורח חייהם גם אחרי שהשלטון התחלף ושקצב השינויים בתרבות החומרית היה איטי מקצב השינויים הפוליטיים. אי-ההתאמה העולה מהממצאים בעבר הירדן עשויה לנבוע גם מגורמים אחרים, כגון הבדלים בזיהוי ובקטלוג של הממצאים, הבדלים בהבנה או בפרשנות שלהם, חוסר מידע, או גם הטיה כלשהי של החוקרים (ייתכן, למשל, שהחופרים המוקדמים ניסו למצוא עדות לשקיעה של אזור עבר הירדן בתקופה הנדונה). המשמעות התאורטית של הנאמר לעיל היא, שהממצאים משכבה ארכיאולוגית אחת עשויים להתיישב עם נראטיבים שונים, ואין בהם כשלעצמם כדי לבסס 'אמת' זו או אחרת. המשמעות המעשית היא, שאתרים שהחוקרים חשבו כי היו נטושים בתקופה העבאסית, מפני שהקרמיקה שנמצאה בהם נחשבה לא-עבאסית, לא היו נטושים באותה תקופה, שכן למעשה היתה זו קרמיקה עבאסית.

לפי הגדרתו של ויטקומב הקרמיקה העבאסית מאופיינת בכמה טיפוסים:

1. המשכיות של קרמיקה מטאלית אפורה-כהה (Metalic Ware); 2. קרמיקת 'מאהש' (Mahesh Ware) בדרום, שאולי השפיעה על הקרמיקה הצלהבית (Cream Ware) הדומה בצפון; 3. קרמיקה צבועה-אדום (Red Painted Ware), שהמשיכה כנראה בספלים מקרמיקה דמויית שיש (Fine Byzantine Ware) ובקרמיקת הארמון (Palace Ware); 4. מהמאה התשיעית: קרמיקת מפג'ר (Mafjer Ware), הכוללת קרמיקה מסוג 'צלהב עדין' (Fine Buff Ware), וקרמיקות מזוגגות, אך עדיין לא קרמיקה 'סמרית' (Walmsley 1992; Whitcomb 2001); 5. כמו כן אפשר למצוא, בארץ ישראל יותר מאשר בעבר הירדן, את הקרמיקה הקופטית, שהיתה בשימוש בערך עד שנת 900 (Whitcomb 1989). עם זאת יש לזכור, כי ייתכנו הבדלים מסוימים בין הישובים, גם בין אתרי עבר הירדן לאתרי מערב ארץ ישראל. בקיסריה נמצאו רוב טיפוסים הקרמיקה שנמצאו בעבר הירדן וגם כמה טיפוסים נוספים. טיפוסים הכלים הזהים מעידים על כך, שארץ ישראל ועבר הירדן השתייכו לאותה מסורת של תרבות חומרית. קיומם של טיפוסים כלים נוספים בקיסריה עשוי לרמוז על מרכזיותה מבחינה מסחרית. הטיפוסים המוכרים מעבר הירדן הם כלים מסוג 'צלהב עדין', כלים דמויי שיש, קנקנים מקרמיקה מטאלית וכלים מחופים אדום (Red Slipped Ware). טיפוסים הכלים הנוספים שנמצאו בקיסריה הם כלים מסוג 'אדום עדין' (Red Fine Ware), קרמיקה 'קופטית מזוגגת' (Coptic Glazed Ware) וכלים מזוגגים אחרים (ארנון 1999). מחוץ לסטרטיגרפיה נמצאו גם כלים מהטיפוסים 'קופטי עדין' ו'קופטי מצויר' וכלי יבוא ממצרים ומבגדאד (רבן 1996). הטיפוס היחיד מעבר הירדן, שכנראה אינו מצוי בקיסריה הוא הקרמיקה המזוגגת הסורית. עם זאת ייתכן שכלים מהטיפוס הזה נמצאו בקיסריה אך הוגדרו באופן שונה. רבן וטואג מסכימים, כי המגוון הקרמי העשיר וקיומם של הכלים המיובאים מעידים על הפעילות המסחרית הרבה שהתקיימה בעיר (טואג 1995; רבן 1996). גם לגבי רמלה פורסם, שנמצאו בה כלים מסוג 'צלהב עדין' וכלים דמויי שיש (גליק 1999; De Vinsenz 1999), אבל אין בכך כדי להוות בסיס למסקנות ברורות. כדי להבין את מהות הקשר בין שני האזורים, או בינם ובין אזורים מרוחקים יותר באימפריה-העבאסית, וכדי לקבוע את מקומם של מרכזים תעשייתיים וכדומה, יש צורך לבחון קרמיקה עבאסית מאתרים נוספים בארץ (כגון בית-שאן).

מחקר הקרמיקה של רמלה בתקופות שונות מצביע על המשכיות תרבותית, חברתית וכלכלית משנת 750 עד 1000. במיון הטיפולוגי שעשתה דהזינסנז לקרמיקה מסוג 'צלהב עדין' מרמלה, היא מצאה, כי רוב הטיפוסים היו בשימוש משנת 750 עד שנת 1000. הקערות הרדודות הוחלפו בשנת 850 בקערות אחרות, אשר המשיכו להיות בשימוש עד שנת 1000. טיפוס ספציפי של פך (vase) היה בשימוש רק חמישים שנה, עד שנת 800, וטיפוס של כלי מאור (lantern) שימש

במשך מאה שנה, עד שנת 850 (De Vinsenz 1999). לא ברור אם כלים אלה הפסיקו להיות בשימוש מסיבה כלכלית, פונקציונלית או אסתטית. ייתכן שהם הוחלפו בכלי קרמיקה אחרים או בכלי זכוכית וייתכן שהפסיקו למלא את ייעודם. אולם להוציא שני טיפוסים אלה, רציפותם של רוב טיפוסים הכלים מצביעה, כאמור, על המשכיות.

ראינו אפוא, כי הקרמיקה משמשת את החוקרים קודם כל כאמצעי תארוך: אתרים בארץ ישראל, שנמצאו בהם במקביל כלים מהטיפוסים קרמיקה מטאלית, קרמיקה דמויית שיש, קרמיקה מסוג 'צלֶהב עדין', קרמיקה מזוגגת וקרמיקה קופטית – מתוארכים כאתרים מהתקופה העבאסית. מיון טיפולוגי שגוי, ככל הנראה, של קרמיקה מהתקופה העבאסית הביא למסקנה, כי אתרים שונים ננטשו בתקופה העבאסית, אך הערכה טיפולוגית חדשה, שגובשה בשנים האחרונות, הביאה לשינוי התפישה. תפקידה השני של הקרמיקה כממצא חומרי הוא להיות בסיס להשוואה בין אתרים שונים ובין תקופות שונות באותו אתר. כך, לדוגמה, עשוי מספרם הגדול יחסית של כלי יבוא בקיסריה להעיד על מרכזיותה המסחרית. מגוון הצורות והעיטורים בכלים המקומיים בשלוש הערים מעידים על עושר אמנותי. ברמלה מעידה ההמשכיות של רוב טיפוסים הכלים על המשכיות תרבותית, חברתית וייתכן שגם כלכלית. יתרונה הגדול של הקרמיקה על פני ממצאים חומריים אחרים, כדוגמת כלי זכוכית או מטבעות, הוא בשכיחותה הרבה, המאפשרת לערוך השוואות על בסיס נתונים רבים יחסית.

זכוכית

מחקר כלי הזכוכית נערך בשלושת האתרים והעלה מגוון רחב של כלים ועיטורים. מגוון זה מעיד על קיומה של רשת מסחר ענפה בין ארץ ישראל ושכנותיה ואולי על רמת החיים הגבוהה של תושביה. פולק (1999) טענה, כי תארוכם של כלי הזכוכית קשה אמנם, אך בהתבססה על הסטרטיגרפיה בקיסריה הצליחה להגדיר את הכלים האופייניים לתקופה העבאסית. למרבה הצער, הדבר לא נעשה באתרים האחרים ולכן תארוכם של הכלים בבית-שאן וברמלה רופף יותר. בבית-שאן הוגדרה התקופה כ'עבאסית-פאטמית' ותוארכה לשנת 749 עד המאה ה-11 (חדד 1998: 60), וברמלה תוארכה הזכוכית למאות 9-10 (Gorin-Rosen 1999), פרק זמן קצר יחסית, אשר עדיין נופל על שתי תקופות היסטוריות. בשלושת האתרים נמצא מגוון גדול של צורות כלים, של טכניקות עיטור ושל דגמי עיטור. החוקרים בבית-שאן ובקיסריה רואים במגוון הכלים והעיטורים ובמספרם הגדול של כלי היבוא (מסוריה, עיראק, איראן ומצרים) עדות לרווחה הכלכלית ולפעילות המסחרית הנרחבת (חדד 1998: 180-181; פולק 1999: 32; Holum 1992) שהייתה בערים אלו. עם זאת ייתכן,

שבתקופה זו חל באזור שינוי תרבותי, כתוצאה מפריצת הגבולות ומהיפתחות להשפעה מאזורים חדשים, וכלי הזכוכית הללו מסמנים שפע תרבותי ולא דווקא כלכלי. כלומר, ייתכן שריבוי טיפוס הזכוכית הוא עדות לקיומה של אופנה מסוימת, ולא למצבם הכלכלי של התושבים. בבית-שאן לא נמצאה עדות לתעשייה המקומית אחרי התקופה הביזנטית, ולכן סבורה ח'דד, כי המרכז התעשייתי עבר למקום אחר בעיר, כמו אזור המסגד העבאסי והמצודה, אבל זוהי השערה בלבד (חדד 1998: 177-181). אפשר אפוא, שהזכוכית מבטאת את מצבם הכלכלי הגבוה של תושבי שלוש הערים ואפשר שהיא מבטאת רק את העדפתם האסתטית. כך או כך, היא מוכיחה את קיומה של רשת מסחר ענפה בין ארץ ישראל לשכנותיה.

המסקנות העולות מממצאי המחקר בתחום הזכוכית תומכות במסקנות העולות מהממצאים בתחום הקרמיקה. הזכוכית אינה מספקת נתונים חדשים, והתארוך שהיא נותנת פחות מדויק מזה שנותנת הקרמיקה. לעומת זאת, היות שייצורה יקר ומורכב יותר, אפשר ללמוד ממנה יותר על מעמדות חברתיים ועל פערים כלכליים. יצוין, שמחקר הזכוכית מאפשר גם בחינה של טכנולוגיות הייצור ושל טכניקות העיטור השונות.

ארכיטקטורה

הארכיטקטורה מלמדת קודם כל על מבנה העיר, המעיד על חיי היומיום של התושבים – מבנה הבית וגודלו, מבנה הרחוב והקשר בין בתים שונים. שנית, אפשר ללמוד ממנה על השינויים שחלו במבנה העיר, אם בתקופה הנדונה ואם בתקופות שקדמו לה. השינוי שהתחולל, לדוגמה, בבית-שאן ובקיסריה אחרי רעידת האדמה והמעבר שלהן למבנה העיר המוסלמית נותן חומר לפרשנויות שונות. הממצא הארכיטקטוני מציג מבני ציבור דתיים ואזרחיים, כגון בנייני המנהל ברמלה והמסגד בבית-שאן, והוא חושף מערכות עירוניות שונות, כדוגמת מערכות המים והניקוז של רמלה וקיסריה.

הבנייה העירונית באזור הנמל הפנימי בקיסריה ראשיתה בתקופה העבאסית, אחרי רעידת האדמה ב-749 (רבן 1994, 1996), והיא מעידה על תכנון מראש. בתכנון החדש התעלמו העבאסים מתוכנית העיר הביזנטית, אך גם הם יצרו רשת שתי וערב של רחובות. צמתי הרחובות היו ככל הנראה בצורת 'ל' ולא בצורת צלב, ולדעת החופרים, ייתכן שהדבר נועד למנוע עומס תנועה. במקביל לרחובות הראשיים, נבנו רחובות ללא מוצא, שהובילו לבתי המגורים. לדעתו של טואג, "תכנון זה מנע רעש ולכלוך ברחובות אלו ויצר אזורי מגורים שקטים ובכך שיפר את איכות החיים של תושבי העיר" (טואג 2003). חלק מהבתים היו בני שתי קומות ובחלק מהם היו חנויות שנבנו בחזית. אזור מסוים בעיר נקבע כאזור התעשייה להתכת מתכות והוא

המשיך לתפקד לכל אורך התקופה המוסלמית. באתר נמצאו גם שני מתקני תעשייה עגולים, שזמנם אמצע המאה התשיעית והם נבנו בבתים פרטיים וייעודם לא ברור (שם).

החוקרים חלוקים ביניהם על משמעות הממצאים הארכיטקטוניים בבית-שאן, אולם נראה, שהראיות לקיומה של רשות מוניציפלית במקום מערערות את הטענה על שקיעתה הפוליטית והחברתית של העיר. החופרים טוענים, כי בתקופה הנדונה היתה העיר במצב תחזוקה ירוד: נעשתה בנייה בתוך מבני ציבור, מערכת הסניטציה היתה ירודה, כבשנים של בתי יוצר הוקמו בתוך העיר ונראה שהופסק פינוי האשפה והסחף מתוך הבתים. כל אלו מעידים, לדעתם, על חולשתו של השלטון העירוני ועל שינוי בסדר העדיפויות של התושבים, אך לא על חוסר יכולת כלכלית (צפריר ופרסטר 1992). אחרי רעידת האדמה שוקמה העיר, כנראה בידי תושביה, ונוספו לה שכונות שנבנו בעיבוריה. התושבים ניצלו כותרות ופריטים אחרים מן הבנייה הרומית לשימוש משני בבנייה ובריהוט הבתים. לטענת קנדי (Kennedy), המבנה הארכיטקטוני שמזוהה היום כעיר המוסלמית החל להיווצר בתקופה הביזנטית. בניגוד לחופרי בית-שאן, הוא טוען, כי אין להבין את הממצאים במושגים כמו 'שקיעה', אלא יש לראותם כשינוי שחל כתוצאה מהשתנות הצרכים העירוניים (Kennedy 1985). זיאדה (Zeyadeh) מסכים עם תפישתו של קנדי ומפרש ממצאים אלה רק כשינוי בסדרי העדיפויות של התושבים ולא כחולשתו של השלטון המקומי. לדבריו, "בִּיֶסָאן היתה עיר מאורגנת ופורחת מבחינה כלכלית, עם רשות מוניציפלית, במהלך התקופה שבה היתה בְּלָאד אל-שאם תחת שלטון ישיר של העבאסים" (Zeyadeh 1991: 127). אלעד (1998) טוען, כי זיאדה נוטה להכללות ואינו מדייק ברישומיו, אך הוא מבקר גם את קביעתם של החופרים על כך שִׁבְיֶסָאן היתה 'כפר', ומציע שיסתמכו על החפירות המוקדמות של פיצג'ראלד (Fitzgerald 1931: 15–17) בתל, על-אף היותן כלליות ורחבות. לדיון זה עשוי לתרום ממצא נוסף מהשכבה, והוא מסגד קטן, שלדעת החופרים הוא אולי מפעל הבנייה שעליו נכתב בכתובת שפירסם אלעד (צפריר ופרסטר 1992; אלעד 1998). אולם גם אם המסגד איננו מפעל הבנייה שעליו מדברת הכתובת, בנייתו הצריכה איזו מערכת מנהל מקומית או אזורית. אם כן, בניית המסגד, שיקום השכונות הישנות ובניית השכונות החדשות, כולם מעידים על קיומה של רשות מוניציפלית כלשהי. את הרמה הירודה של התחזוקה והסניטציה שמצאו החופרים אפשר להסביר אמנם בחולשתה של רשות זו, אך אפשר גם לפרשה כהטיה של החופרים, הנובעת מאמונתם בפרדיגמת השקיעה.

ברמלה ובקיסריה נמצאו מערכות מים משוכללות, המעידות במובהק על ידע רב בהידראוליקה ועל ציבור – או כנראה שלטון – שמשתמש בידע זה. בקיסריה של

התקופה העבאסית היתה מערכת ניקוז משוכללת, ציבורית וביתית כאחד. בשלב הראשון, עד אמצע המאה התשיעית, נשענה הספקת המים של העיר על בארות ביתיות וציבוריות, שהחליפו את אמת המים הביזנטית. הניקוז נעשה באמצעות תעלות פתוחות במרכז הרחוב המרוצף (טואג 2003). בשלב השני, מאמצע המאה התשיעית ועד סופה, שוכללה מערכת הניקוז העירונית ואפשר למצוא בורות ספיגה בחצרות וקנקני ניקוז ששוקעו מתחת לריצוף בחלק מהחדרים (טואג 1995, 1999, 2003; רבן 1996). נראה, כי הבארות בחצרות ניקוז כל אחת מים ממרזבים של שני בתים. לדעת החופר, יש בכך כדי להעיד על קיומה של איזו רשות מארגנת ולא על תכנון משותף של שכנים (טואג 2003). בשלב זה נבנו תעלות המים מתחת למפלס הרחובות (רבן 1994, 1996; טואג 2003). לבסוף מציין רבן, שביחידות מגורים אחדות התגלו שטחי אדמה אדומה, תחומים בקיר, שנקשרו בתעלה לבאר סמוכה, ונראה ששימשו גינות ירק או גינות נוי (רבן 1996).

גם ברמלה התגלו מערכת הספקת המים ומערכת ניקוז עירוניות שמגלמות ידע רב בהידראוליקה ורמת תחזוקה גבוהה (גוטפלד 1999א, 1999ב; זלינגר 1999א, 1999ב, 2000א, 2000ב, 2001; ויטו 2000; Vitto 1999; Gutfeld 1999). אולם הארכיאולוגיה לבדה עדיין אינה יכולה לענות על השאלה האם אלו מערכות עבאסיות או אַמִיית. גוטפלד מקשר את מערכת המים לברכת הקשתות הידועה ומתארך אותה לימי הח'ליף העבאסי הארון אל-רשיד (Gutfeld 1999). זלינגר לעומתו מנסה לעמת בין הממצאים שהעלה מאמת המים – שתי שכבות טיח עיקריות ומטבע עבאסי אחד בתוך הטיח – ובין הטקסטים האַמִיים שהוא מכיר, ולדעתו, נבנתה אמה זו בתקופה האַמִיית ושוקמה בתקופה העבאסית (זלינגר 1999א, 2000ב, 2001). ויטו מתארכת את הברכות ומקווה המים המרוצפים ואת תעלות המים המטויחות ל"תקופה האסלאמית המוקדמת" (ויטו 2000; Vitto 1999), ועל כן, אין היא מסייעת לנו להגיע לתארוך המדויק. האפשרות השלישית היא, שמערכת המים כולה היא מן התקופה האַמִיית. אמנם הכתובת בברכת הקשתות מציינת שהברכה נבנתה בימיו של הארון אל-רשיד, אך ייתכן שהכתובת מאוחרת, כפי שקרה בשיפוץ מסגד כיפת הסלע בירושלים.³

עדות נוספת מחזקת את ההשערה, כי רמלה תוחזקה הן בידי האַמִיים והן בידי העבאסים. בנוסף למערכת המים התגלו בעיר מבני ציבור מרוצפים מן התקופה האַמִיית, שהמשיכו לשמש ככל הנראה גם בתקופה הבאה (Gutfeld 1999).

3 מסגד כיפת הסלע הוקם בידי הח'ליף האַמִי עבד אל-מאלכ בשנים 688–692 והוא הנציח בנייה זו בכתובת לצד המסגד. בשנת 831, כששופץ המבנה בשמו של הח'ליף העבאסי אל-מאמון, החליף בכתובת את שמו של עבד אל-מאלכ בשמו (גיל 1983: 76, 247; 118; Le Strange 1890).

תארוכם אינו ודאי, אך הוא מרמז על כך שרמלה היתה עיר מנהל בתקופה האמיית וכנראה גם בתקופה העבאסית.

דיון מסכם

כפי שנאמר, על-פי הנחת המחקר המקובלת, ששלטה שנים בכיפה, סבלה ארץ ישראל משקיעה פוליטית, כלכלית וחברתית בימי העבאסים. מאז שנות השמונים הסתייגו חלק מהחוקרים, ובראשם הארכיאולוגים שחפרו בעבר הירדן, מתפישה זו. ואולם, מחקרם הוגבל לחלק מבלאד אל-שאם ולא כלל את המרחב הגיאוגרפי שהוגדר כאן כארץ ישראל, וחוקרים רבים ממשיכים לתמוך בפרדיגמת השקיעה. העדויות שהובאו במאמר זה תומכות ככל הנראה בגישה החדשה, שעל-פיה לא חלה במרחב ארץ ישראל בתקופה הנדונה תופעה כללית של שקיעה. מהמחקר הארכיאולוגי עולה בבירור, כי בשלושת האתרים – רמלה, בית-שאן וקיסריה – התקיימו רשויות מוניציפליות כלשהן. האם התקיימו רשויות אלו על בסיס הכוחות המקומיים בלבד, או ששימשו סוכנות של הממשל המרכזי בבגדאד – על כך אין תשובה בשלב זה. אולם ברור, כי מרכזים אלה לא שקעו מבחינה מנהלית וחברתית. מגוון כלי הקרמיקה וכלי הזכוכית שנמצאו באתרים אלה וריבויים של הכלים המיובאים מעידים על היקפו הרחב של המסחר בין ערי ארץ ישראל ושכנותיה ואולי גם על מעמדם הכלכלי הגבוה של תושביהן. מרכזים אלה המשיכו לתפקד מבחינה מנהלית, כלכלית וחברתית, ומסתבר, כי מיעוט הטקסטים מהתקופה עליהם ועל-אודותם אין בו כשלעצמו כדי להעיד על כך שהם לא היו חשובים. ייתכן שבמרחב החקלאי היה בתקופה זו תהליך של נטישת ישובים או צמצומם, כפי שמציע פטר פביאן לגבי הנגב (בתקשורת בעל-פה), אך לא זו המסגרת לדון בכך. חשיבותה של העדות הארכיאולוגית מקיסריה, בית-שאן ורמלה היא בכך, שהיא מחזקת את הספקות באשר לטענת השקיעה של ארץ ישראל בתקופה העבאסית.

בחינת שלושת מקרי הבוחן העלתה גם חולשות מסוימות, הנובעות בחלקן מן המתודה הארכיאולוגית. החולשה הראשונה היא, שחפירה באתרים מעטים נותנת תמונה חלקית בלבד, וכמוה גם חפירת אתר באופן חלקי בלבד (כמו בבית-שאן), או חפירות קטנות רבות באזור מסוים במקום חפירה מרוכזת אחת (כמו ברמלה). החולשה השנייה היא, שתוצאות החפירות של אתרים מסוימים עובדו ופורסמו, אם בכלל, באופן חלקי ביותר (כמו בבית-שאן). מבחינת התרומה למחקר, אי-פרסום כמוהו כאי-מחקר. חולשה שלישית, כללית יותר, נובעת מכך שהארכיאולוגיה היא מדע פרשני. הפרדיגמה המחשבתית שבתוכה פועל החוקר מספקת לו בסיס נוח

לפרשנות הממצאים שלו, גם אם אין הממצאים עולים בקנה אחד עם הפרדיגמה. הזיהוי, הקטלוג והתארוך של הממצאים אף הם תלויי-פרשנות ולא תמיד הם מדויקים, ולכן הם עשויים להוביל למסקנות שונות. בעיה זו מוחרפת במתודת המחקר הארכיאולוגית משום שחומר הגלם המחקרי (או לפחות חלק ניכר ממנו) נעלם למעשה אחרי החפירה. במלים אחרות, פרשנות החופר לממצאיו ואפילו הדרך בה חפר ועיבד אותם, עשויה להיות לעתים הפרשנות היחידה.

עם זאת מצביעה הסקירה על כך, שהארכיאולוגיה עשויה לתמוך בסיפור ההיסטורי, הן בבירור האירועים ההיסטוריים הקונקרטיים והן באיתור התהליכים ארוכי הטווח. בתחום האירועים ההיסטוריים יכולה הארכיאולוגיה לסייע בשלוש דרכים: א. על-ידי הבאת מידע משלים על אירועים שאין בידינו די עדויות בכתב על-אודותיהם. כך, לדוגמה, סיפקה הארכיאולוגיה מידע חשוב על רעידת האדמה שאירעה באזור בשנת 749, אשר הרסה הן את בית-שאן והן את קיסריה, ועל אופני ההתמודדות עם ההרס בשתי הערים הללו; ב. על-ידי חיזוק או 'החייאה' של טקסט קיים. הארכיאולוגיה איששה חלק מהעדויות הטקסטואליות על מערכת המים ברמלה, שעליה דיווח אל-בלאד'רי, ועל המסגד מבית-שאן, שעליו מדברת אולי הכתובת שפרסם עמיקם אלעד; ג. על-ידי ערעור הנאמר בטקסט מסוים או על-ידי אישוש פרשנות מסוימת שלו. הממצאים הארכיאולוגיים ערערו על הטקסט של אל-בלאד'רי בעניין הזנחת הארץ, או לפחות צמצמו את משמעות הנאמר בו.

תרומתה החשובה ביותר של הארכיאולוגיה היא, לדעתי, במחקר התהליכים ארוכי הטווח, תחום המשלב היסטוריה פוליטית, כלכלית וחברתית, תולדות האמנות וגיאוגרפיה. הממצאים החומריים תורמים למחקר הזה בכך שהם מספרים לנו על חיי היומיום של תושבי הערים, על הכלים שבהם השתמשו, על צורת בתייהם וגודלם, על חצרותיהם ורחובותיהם, על עיסוקיהם וכלכלתם, על הידע הטכני והמקצועי שהיה להם, על המבנה הקהילתי שלהם ועל התפישות האמנותיות והאסתטיות ששלטו בזמנם.

תרומה נוספת תורמת הארכיאולוגיה בסוגיות של הקשרים בין ישובים, תפרושות הישובים, הדמיון בין ישובים והשינויים שחלו בהם. כך, לדוגמה, אפשר ללמוד מתי וכיצד התחוללו השינויים במבנה הערים בית-שאן וקיסריה, אשר שיוו להן בהדרגה 'אופי אסלאמי', או לבסס השערות על קשרי המסחר בין ארץ ישראל ושכנותיה בהסתמך על ניתוח ממצאים חומריים ועל זיהוי תוצרים מקומיים ותוצרים מיובאים. הארכיאולוגיה מסייעת כמובן גם בתארוך תהליכים היסטוריים כדוגמת שינוי התפישת המרחב העירונית בבית-שאן אחרי רעידת האדמה, או 'קפיצת המדרגה' בשכלולה של מערכת המים בקיסריה בין המאה התשיעית למאה העשירית, וכדומה.

המחקר ההיסטורי נוטה לקדש את הטקסט, כלומר, להעמיד אותו כמקור הראשון במעלה, ולרוב אף הבלעדי, למידע אמין על-אודות ההיסטוריה. מגבלותיו של הטקסט הכתוב כמקור היסטורי ידועות מזמן: ראשית, מקורות כתובים מצויים בצמצום. שנית, גם אם הם מצויים, הרי המידע הקיים בהם בנוגע לסוגיות היסטוריות המעניינות את החוקר הוא לא פעם דל למדי. שלישית, המידע ההיסטורי שהטקסט נותן מוטה לא פעם בשל מגמות הכותב, מידת נגישותו למידע וכדומה. בגלל מגבלות אלו, שהמודעות להן הלכה והתחדדה במחצית השנייה של המאה העשרים, החלו ההיסטוריונים להפנות את תשומת לבם לדיסציפלינות ולמתודות נוספות, כדי לבסס ולאמת את המידע הנשאב ממקורות טקסטואליים. מאמר זה בא להראות, שהמתודה הארכיאולוגית אינה נופלת בחשיבותה ממתודות מחקריות אחרות, שההיסטוריונים עושים בהן שימוש רחב ומעמיק יותר. המסקנה היא, כי היסטוריון החפץ לבסס את מחקרו – במיוחד אם הוא עוסק בתקופה ובחברה שלא הותירה אחריה טקסטים רבים – חייב להכיר גם את הממצאים החומריים ואת ניתוחי המחקר הארכיאולוגי של התקופה הנחקרת. ממצאים אלו עשויים להיות כלי רב ערך בהתמודדות עם מגבלותיהם של המקורות הטקסטואליים. על כן ראוי לה לארכיאולוגיה שתתפוס מקום מרכזי יותר מזה המוקצה לה כיום במחקר ההיסטורי של האסלאם הקדום.

ביבליוגרפיה

- אלעד, עמיקם, 1978. "ערי החוף של ארץ ישראל בתקופה הערבית (640–1099 לספירת הנוצרים) על-פי מקורות ערביים", קתדרה 8: 156–178.
- אלעד, עמיקם, 1998. "הח'ליפה אבו אל-עבאס אל-ספאח, המהדי העבאסי הראשון – בעקבות כתובת לא ידועה מבית-שאן", בתוך: עזרא פליישר, מרדכי ע. פרידמן ויואל קרמר (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים: מוסד ביאליק, 9–55.
- אלעד, עמיקם ושילר, אלי, 1981. "קיסריה בספרות הנוסעים ועולי הרגל", קרדום ג' (81): 52–56.
- ארנון, יעל, 1999. "התקופה האסלאמית הקדומה בקיסריה כפי שהיא משתקפת בממצא הקראמי – כלי חרס ונרות", בתוך: עושרה של קיסריה האיסלאמית (קטלוג מספר 15), חיפה: מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה, 14–23.

- גוטפליד, אורן, 1999א. "רמלה (א)", חדשות ארכיאולוגיות 109: 99-101.
- גוטפליד, אורן, 1999ב. "רמלה (ד)", חדשות ארכיאולוגיות 109: 103-104.
- גיל, משה, 1983. א"י בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099). חלק א': עיונים היסטוריים, תל-אביב: האוניברסיטה העברית ומשרד הביטחון.
- גיל, משה, 1994. "בענייני ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה", קתדרה 70: 29-58.
- גליק, דון, 1999. "רמלה (ג)", חדשות ארכיאולוגיות 109: 102-103.
- ויטו, פאני, 2000. "רמלה, שכונת השופטים (צפון)", חדשות ארכיאולוגיות 111: 71-72.
- זלינגר, יחיאל, 1999א. "אמת המים המובילה לרמלה", בתוך: שמעון גיבסון ופאני ויטו (עורכים), רמלה: התפתחות העיר החל מהתקופה האסלמית הקדומה ועד לתקופה העות'מנית (חוברת 4), יום עיון - ח' ניסן תשנ"ט, רשות העתיקות, תחום חפירות וסקר, *8-9*.
- זלינגר, יחיאל, 1999ב. "רמלה - רחוב יחזקאל", בתוך: שמעון גיבסון ופאני ויטו (עורכים), רמלה: התפתחות העיר החל מהתקופה האסלמית הקדומה ועד לתקופה העות'מנית (חוברת 4), יום עיון - ח' ניסן תשנ"ט, רשות העתיקות, תחום חפירות וסקר, *13-16*.
- זלינגר, יחיאל, 2000א. "רמלה - רחוב יחזקאל", חדשות ארכיאולוגיות 111: 74-76.
- זלינגר, יחיאל, 2000ב. "נען (מזרח), אמת המים לרמלה", חדשות ארכיאולוגיות 111: 76-77.
- זלינגר, יחיאל, 2001. "ישרש, אמת המים לרמלה", חדשות ארכיאולוגיות 113: 175.
- חדד, שולמית, 1998. כלי זכוכית מבית-שאן מן התקופה האומיית ועד לתקופה הממלוכית (המאות ה-7-14 לסה"נ), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, כרך א', ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- טואג, רוני, 1995. "התכנון העירוני של קיסריה כפועל יוצא של פעילותה המסחרית (640-1101)", בתוך: קיסריה - עיר מסחר לחוף הים (קטלוג מספר 12), חיפה: מוזיאון ראובן ועדית הכס, אוניברסיטת חיפה, 21-24.

טואג, רון, 1999. "התכנון העירוני של קיסריה האיסלאמית", בתוך: עושרה של קיסריה האיסלאמית (קטלוג מספר 15), חיפה: מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה, 8-13.

טואג, רוני, 2003. "התכנון העירוני של קיסריה בתקופה המוסלמית הקדומה", הרצאה בכנס: הערים בארץ ישראל מן התקופה הרומית ועד ימי הביניים, ירושלים, יד יצחק בן צבי, ט' באדר ב' תשס"ג.

כאהן, קלוד, 1995. האסלאם, תל-אביב: דביר.

פולק, רחל, 1999. "זכוכית מהתקופה האיסלאמית הקדומה בקיסריה", בתוך: עושרה של קיסריה האיסלאמית (קטלוג מספר 15), חיפה: מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה, 24-33.

פרנקל, יהושע, 1990. "התקופה הערבית המוקדמת (632-1099)", מתוך: ב"ז קדר, טרודה דותן ושמואל ספראי (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ ישראל: קובץ מחקרים, ירושלים: יד יצחק בן צבי, 223-238.

צפרייר, יורם ופרסטר, גדעון, 1992. "מסקיתופוליס לביסאן: שינויים בתפיסת העיור של בית-שאן בתקופה הביזאנטית והערבית", קתדרה 64: 3-30.

צפרייר, יורם ופרסטר, גדעון, 1994. "חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית-שאן בשנים 1980-1994", קדמוניות 27 (107-108): 93-116.

רבן, אבנר, 1994. "חידושים בחקר קיסריה ונמליה", אריאל 102-103: 119-133.

רבן, אבנר, 1996. "מפעל חפירות קיסריה - מרץ 1992 - יוני 1994: המשלחת המשולבת (ב)", חדשות ארכיאולוגיות ק"ה: 59-63.

רייך, רוני, 1995. הזמנה לארכיאולוגיה: פרקים בארכיאולוגיה עיונית, תל-אביב: דביר.

שרון, משה, 1976. סוגיות בתולדות ארץ ישראל תחת שלטון האיסלאם, ירושלים: יד יצחק בן צבי.

שרון, משה, 1986. "ערי ארץ ישראל תחת שלטון האיסלאם", קתדרה 40: 83-120.

שרון, משה, 1995. "עבר הירדן במאות הראשונות לשלטון האיסלם", אריאל י"ז (107-108): 118-132.

- De Vincenz, Anna, 1999. "Early Islamic Ceramics from Ramla", in: Shimon Gibson and Fanny Vitto (eds.), *Ramla: The Development of a Town from the Early Islamic to Ottoman Periods (Booklet No. IV), One-day Conference – 25th March 1999*, Israel Antiquities Authority, Department of Excavations and Surveys, 23–27.
- Ettinghausen, Richard and Grabar, Oleg, 1987. *The Art and Architecture of Islam 650-1250*, Harmondworth, Middlesex: Penguin.
- Fitzgerald, Gerald M., 1931. *Beth-Shan Excavations 1921–1923: The Arab and Byzantine Levels (Vol. 3)*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gorin-Rosen, Yael, 1999. "Glass Vessels from Recent Excavations in Ramla: A Preliminary Presentation", in: Shimon Gibson and Fanny Vitto (eds.), *Ramla: The Development of a Town from the Early Islamic to Ottoman Periods (Booklet No. IV), One-day Conference – 25th March 1999*, Israel Antiquities Authority, Department of Excavations and Surveys, 10–15.
- Grabar, Oleg, 1964. "A Small Episode of Early 'Abbasid Times and Some Consequences", *Eretz-Israel* 7: 44*–47*.
- Gutfeld, Oren, 1999. "Ramla: Excavations to the North of the White Mosque", in: Shimon Gibson and Fanny Vitto (eds.), *Ramla: The Development of a Town from the Early Islamic to Ottoman Periods (Booklet No. IV), One-day Conference – 25th March 1999*, Israel Antiquities Authority, Department of Excavations and Surveys, 34–37.
- Holum, Kenneth G., 1992. "The Fall of Byzantine Caesarea", *BASOR* 286: 73–85.
- Kennedy, Hugh N., 1985. "From POLIS to MADINA: Urban Change in the Late Antique and Early Islamic Syria", *Past and Present* 106: 3–27.

- Le Strange, Guy, 1890. *Palestine under the Moslems*, London: A.P. Watt.
- Salibi, Kamal S., 1977. *Syria under Islam: Empire on Trial, 634–1097*, New York: Caravan Books.
- Sauer, James A., 1982. "The Pottery of Jordan in the Early Islamic Periods", *Studies in the History and Archaeology of Jordan I*: 329–338.
- Smith, Robert H., 1973. *Pella of the Decapolis* (vol. 1), London: the College of Wooster.
- Trigger, Bruce G., 1989. *The History of Archaeological Thought*, Cambridge, New York, Past Chester, Melbourne and Sydney: Cambridge University Press.
- Vitto, Fanny, 1999. "Ramla – 'Little Holland'", in: Shimon Gibson and Fanny Vitto (eds.), *Ramla: The Development of a Town from the Early Islamic to Ottoman Periods (Booklet No. IV), One-day Conference – 25th March 1999*, Israel Antiquities Authority, Department of Excavations and Surveys, 17–18.
- Walmsley, Alan G., 1992. "Fihl (Pella) and Cities of North Jordan During the Umayyad and Abbasid Periods", *Studies in the History and Archaeology of Jordan IV*: 377–385.
- Whitcomb, Donald, 1989. "Mahesh Ware: Evidence of Early Abbasid Occupation From Southern Jordan", *Annual of the Department of Antiquities of Jordan 33*: 269–285.
- Whitcomb, Donald, 1995. "Islam and Socio-Cultural Transition of Palestine – Early Islamic Period (638–1099 CE)", in: Thomas E. Levy (ed.), *The Archaeology of Society in the Holy Land*, London: Pinter, 488–501.
- Whitcomb, Donald, 2000. "Hesban, Amman, and Abbasid Archaeology in Jordan", in: *The Archaeology of Jordan and Beyond: Essays in the Honor of James A. Sauer*, Winona lake, IND: Eisenbrauns, 505–515.

- Whitcomb, Donald, 2001. "Umayyad and Abbasid Periods", in: Burton MacDonald, Russell Adams and Piotr Bienkowski (eds.), *The Archaeology of Jordan*, Sheffield, England: Sheffield Academic Press, 503–513.
- Zeyadeh, A. H., 1991. "Baysan: A City from the Ninth Century A.D.", in: M. A. Al-Bakhit and R. Schick (eds.), *Bilād al-Shām During the 'Abbasid Period (132 A.H./750 A.D. – 451 A.H./1059 A.D.)*, Amman: History of Bilad al-Sham Committee, 114–134.
- Ziadeh, Nicola A., 1996. "External Trade of Bilād al-Shām in the Early 'Abbasid Period", *Aram* 8: 189–199.